

Nadia von Maltzahn, *The Syria-Iran Axis: Cultural Diplomacy and International Relations in the Middle East*, London and New York: I. B. Tauris, 2013

מאז כינונה של הרפובליקה האסלאמית באיראן (1979), ובעיקר מאז פרוץ מלחמת איראן-עיראק (1980), יחסי איראן-סוריה הם אחד מהמאפיינים העקביים של הנוף הפוליטי במזרח התיכון. ליחסים אלו השפעה רבה על תהליכים, על התפתחויות ועל אירועים חשובים ברחבי המזרח התיכון, כמו מלחמת איראן-עיראק, תהליך השלום הישראלי-ערבי (ובכלל זה הישראלי-פלסטיני), עידוד טרור אזורי ובין-לאומי, מעמדו של ארגון חזבאללה בלבנון, הפלישה האמריקנית לעיראק (2003), מלחמת לבנון השנייה (2006), המאמצים לפיתוח תשתית גרעינית צבאית (של איראן, עיראק וסוריה), מלחמת האזרחים בסוריה, המאבק האלים השיעי-סוני ועוד. יחסים אלו זכו עד כה לכמה מחקרים, שעסקו בעיקרם בניתוח הממדים הקלאסיים יותר של הדיפלומטיה והיחסים הבין-לאומיים, כגון שותפות באינטרסים אסטרטגיים, גאו-פוליטיים, כלכליים וצבאיים.¹ מבחינה זו ספרה של נדיה פון מאלטזאהן הוא משב רוח מרענן, שכן מחקרה עוסק בעיקר בניתוח ממד שלא זכה עד כה למחקר מעמיק – הממד התרבותי שביחסי איראן וסוריה.²

מי שבקיאם בענייני המזרח התיכון יעמדו מיד על האנומליה שביחסיהם הקרובים בין המשטרים באיראן ובסוריה: אמנם מדובר בשני משטרים סמכותיים שיעיים, אך מלבד מכנה משותף זה הם נמצאים בקצוות מנוגדים: הבסיס האידאולוגי שלהם מנוגד,

1 ראו, למשל, Hussein J. Agha and Ahmad S. Khalidi, *Syria and Iran: Rivalry and Cooperation* (London: Pinter, 1995); Jubin Moazami Goodarzi, *Syria and Iran: Diplomatic Alliance and Power Politics in the Middle East* (London: I. B. Tauris, 2006); Anoushiravan Ehteshami and Raymond A. Hinnebusch, *Syria and Iran: Middle Powers in a Penetrated Regional System* (London: Routledge, 1997); and Javad Taha'i, *Khavar-i Miyaneh-yi Jadidtar: Chashm-andaz-ha-yi Vasi'-i Ravabit-i Iran va Suriyyih* [The Newer Middle East: Extensive Views on Iran-Syria Relations] (Tehran: Danishgah-i Azad-i Islami [Islamic Azad University], Mu'avinat-i Pazuhishi [Research Division], ba hamkari-yi Markaz-i Tahqiqat-i Istratizhik, Majma'-i Tashkhis-i Maslahat-i Nizam [in cooperation with the Center for Strategic Studies, Discernment Council of the Regime's Interests], 1388sh/2009)

2 על ההיבט הרשמי ביחסי איראן-סוריה בתחום התרבותי, ראו מאמרה של פון מאלטזאהן: Nadia von Maltzahn, 'One Side of the Coin: The Official Sphere of Syrian-Iranian Cultural Relations', *Orient – Deutsche Zeitschrift für Politik und Wirtschaft des Orients* 55, 2 (2014): 12-15

שכן הבסיס האידאולוגי של המשטר האיראני הוא דתי פונדמנטליסטי, הדוגל בעיקרון שלטון חכם ההלכה הדתי (ולאית-י פקיה), ואילו הבסיס האידאולוגי של המשטר הסורי הוא ערבי חילוני, המושתת על אידאולוגיה סוציאליסטית פאן-ערבית של מפלגת הבעת' (התחייה). ברם, למרות ניגודים שורשיים אלו, שני המשטרים משתפים פעולה, בעיקר בשל שיקולים גאופוליטיים, כגון עוינותם לישראל, לעיראק בתקופת צדאם חוסיין ולארצות הברית. עד כה הוכח ששיתוף הפעולה ההדוק הזה חזק ויציב דיו, והוא שרד גם חילוקי דעות בין שני המשטרים, כמו בנושא לבנון (למשל, במאבק בין תנועת אמל הפרו-סורית לבין ארגון חזבאללה הפרו-איראני), או בהשתתפותה של סוריה בקואליציה שהובילה ארצות הברית לשחרור כוויט ב-1991.

פון מאלטזאהן סוקרת את יחסי שתי המדינות משנות הארבעים של המאה העשרים, עשור המסמן את עלייתו של מוחמד רזא שאה פהלוי לכס המלוכה באיראן (1941), מחד גיסא, ואת עצמאותה של סוריה (1946), מאידך גיסא. בשלושת העשורים שעברו עד ניצחון המהפכה האסלאמית, הפלת המונרכיה הפהלוית וכינון רפובליקה אסלאמית באיראן (1979), היו היחסים בין שתי המדינות קרירים ואף עוינים על רקע גישה הפאן-ערבית של סוריה כלפי איראן, ואף בשל תמיכתו של משטר חאפס' אל-אסד באופוזיציה למשטר הפהלוי, תמיכה ששילבה בתוכה גם את היסוד השיעי בלבנון. כך, יחסי סוריה-איראן טרם שינוי המשטר באיראן התקיימו בשתי רמות: היחסים הרשמיים בין שתי המדינות, ויחסי המשטר הסורי עם האופוזיציה האיראנית לשאה (עמ' 27). רק עם המהפכה באיראן ותפיסתה של האופוזיציה האסלאמית-שיעית את השלטון החדש בה התחילה מגמה זו להשתנות, והיא אף הלכה והתחזקה עד 2011 – שנה שבה מסתיימת התקופה שספרה של פון מאלטזאהן עוסק בה.

מלחמת איראן-עיראק (על רקע העוינות הסורית והאיראנית למשטרו של צדאם חוסיין), המצב בלבנון (על רקע סיום מלחמת האזרחים בה והמעורבות הישראלית בלבנון), תהליך השלום הישראלי-ערבי, ובמיוחד הישראלי-פלסטיני (על רקע ההתנגדות העיקשת של סוריה ואיראן לתהליך), השאלה הכורדית (על רקע התנגדות שני המשטרים לכל צעד של בדלנות כורדית) ופלישת ארצות הברית לעיראק וכיבושה בידי כוחות הקואליציה (על רקע התנגדותן של איראן וסוריה לנוכחות אמריקנית בעיראק), אכן בנו וחזקו את הציר האיראני-סורי לאורך השנים, שבצירוף ארגון חזבאללה הלבנוני יצר את 'ציר ההתנגדות'. מלחמת האזרחים בסוריה חיזקה את הציר הזה ואת שלושת מרכיביו, ונראה כי במידה מסוימת ניצחון או הפסד בה יכול לקבוע את גורלן של שלושתן.

לאחר סקירה מקיפה של יחסי איראן-סוריה פונה פון מאלטזאהן לניתוח התהוותה של מדיניות החוץ של הרפובליקה האסלאמית של איראן ושל עקרונותיה (עמ' 58-62), ובמסגרתה – לניתוח הממד התרבותי במדיניות החוץ שלה. בהיותה מדינה שעברה

מהפכה, שינוי שלטון ומלחמה ארוכה עקובה מדם שהייתה כרוכה בקורבנות רבים ובהוצאות רבות, נחלשה איראן מבחינה צבאית וכלכלית. בנסיבות אלו, ועם בידודה הגובר והחרם הכלכלי, נעשתה גישתה לציוד צבאי חדיש מוגבלת ביותר, מה שגרם לה לנסות לפתח תעשייה צבאית משלה וגם לפתח יכולות של 'עוצמה רכה'. הקמתו של משרד ממשלתי בנושא 'תרבות אסלאמית' (ב־1987, ואחר כך שינה את שמו ל'משרד לתרבות והכוונה אסלאמית') נועדה בעיקר להפיץ את המסרים והערכים המהפכניים האסלאמיים בתוך איראן, ואילו הקמת ארגון התרבות והקשרים האסלאמיים (שהוקם ב־1995 בתוך המשרד הנ"ל), נועדה לעשות אותו הדבר ברחבי העולם המוסלמי כולו, מתוך ניסיון לקרוא לאחדות אסלאמית מחד גיסא, ולהפיץ את התרבות הפרסית מאידך גיסא (עמ' 66-67). לשם כך הוקמו מרכזי תרבות של הרפובליקה האסלאמית של איראן (ראיזניי פרהנגיי ג'מהורי אסלאמי איראן) ברחבי העולם, אם כי בעיקר במדינות בעלות רוב מוסלמי. ברחבי העולם הערבי נהפך מרכז התרבות האיראני לדגם לחיקוי (עמ' 69), ובמיוחד בסוריה, בעיקר בשל מערכת היחסים ההדוקה בין שתי המדינות.

ב־1983 הקים המשטר האסלאמי של איראן את מרכז התרבות הראשון שלו בסוריה. בעקבות התפרקות המשטר הסובייטי בברית המועצות נוצר בסוריה ריק בפעילות התרבותית השמאלית, והמשטר האיראני-אסלאמי-שיעי מצא עצמו מתחרה בתחום זה עם ארצות הברית הקפיטליסטית. כדי להגיע ללבם של רבים מהדור הצעיר הסורי ולמשוך אותם אל ערכיה שלה, החלה איראן בפעילות נמרצת, שכללה, בין השאר, הוצאה לאור של רבעון ושמו 'תרבות אסלאמית' (1985); פעילויות אקדמיות וחינוכיות; עריכת מחקרים; הקמת מרכזי הוראה ולימוד; עריכת כנסים וסמינרים; ארגון אירועי תרבות ואמנות, כמו יריד ספרים (דוגמת יריד הספרים השנתי המתקיים בכל קיץ ליד קבר הסיידה זיינב ונמשך שלושה חודשים) ופסטיבלי סרטים; פעילויות המתמקדות בגישור, באחדות ובסולידריות אסלאמית; פעילויות עבור איראנים תושבי סוריה ועוד. פעילויות אלו נערכו לא רק בדמשק, אלא גם במרכזים אחרים בסוריה (עמ' 98-126).

בהשוואה לפעולות האיראניות בתחום התרבות, פעילותו של המשטר הסורי באיראן מחוירה, והיא נותרה מינימלית ומתמקדת בעיקר בשלושה תחומים: 'התנגדות', 'פאן-ערביות' ו-'אנטי-אימפריאליזם' (שבתוכו משתלב ובולט המרכיב האנטי-ציוני) (עמ' 74-82) – בשניים מהתחומים האלה לפחות איראן וסוריה שותפות. מרכז התרבות הערבית-סורית בטהראן נפתח רק ב־2005, בעיקר עקב הנסיבות שנוצרו בתחילת המאה העשרים ואחת, והיינו התקפת הטרור ב־11 בספטמבר 2001, פלישת ארצות הברית ובעלות בריתה לאפגניסטן (2001) ואחר כך לעיראק (2003), והיותן של סוריה ואיראן חלק מ'ציר הרשע', שהפך בעיניהן ל'ציר ההתנגדות'. אף שפעילויות המרכז הזה דומות לפעילויותיהם של מרכזי תרבות אחרים, ולמרות שתדירותן והאינטנסיביות

שלהן פחותה מאלו של המרכז האיראני בדמשק, הקו הכללי של הפעילויות בו היה פחות פעילות תרבותית לשמה ויותר פעילות פוליטית, וזאת בעיקר לשם הדגשת הממדים האנטי־ציוני והאנטי־אימפריאלי (ובעיקר האנטי־אמריקני), ומתוך הנצחת הממד ההתנגדתי (עמ' 121-143). העובדה שכל ראשי מרכז התרבות הסורי בטהראן לא דיברו פרסית (אלא רק ערבית), ושהיה להם מעט עניין בהיבטים תרבותיים, כמו שפה, ספרות ואמנות, או בנושאי דת (עמ' 134-135), מעידים שההיבט התרבותי היה סמלי בלבד, כסות למטרה האמתית (של קידום הפעילות האנטי־ציונית והאנטי־אימפריאליסטית), ולכן, למעשה, לא הצליחו לעורר עניין רב בקרב האינטלקטואלים באיראן (עמ' 137).

את שני פרקיו האחרונים של הספר (פרקים 6 ו־7) פון מאלטזאהן מקדישה לשני תחומים עיקריים של פעילות תרבותית הבולטים בחשיבותם ביחס ליתר הפעילויות התרבותיות בין שתי המדינות. תחום אחד הוא חילופי הסטודנטים והוראת השפות – הפרסית בסוריה והערבית באיראן (פרק 6); והתחום השני הוא התיירות הדתית (פרק 7). בתחום האחרון המשטר האיראני עוסק במערכה מקיפה לשיקום האתרים השיעיים הקדושים ברחבי סוריה (ובראשם קברי הסיידות זיינב ורוקאיה בדמשק) ובהגברת העלייה לרגל מאיראן ומרחבי העולם השיעי לאתרים האלה.

ספרה של פון מאלטזאהן עשיר ומגוון במקורותיו, והוא ייחודי בכך שהוא משלב מקורות ראשוניים ומשניים בשפות הפרסית והערבית, לצד מקורות בשפות אירופיות. את העובדה שאיראן פעילה הרבה יותר במערכת היחסים התרבותיים שבינה לבין סוריה אפשר לראות בשלל המקורות הראשוניים, כמו מסמכים ממשרד החוץ האיראני, דו"חות של 'הארגון לקשרים ותרבות אסלאמיים' (סאזמאני פרהנג ואתרבאטאטי אסלאמי)³, ובפרסומי מרכז התרבות האיראני בדמשק. אל מול מקורות איראניים אלו מחווירים המקורות הראשוניים הסוריים, והם כוללים בעיקר את פרסומי מרכז התרבות הערבי־סורי בטהראן. אפשר להניח כי מעבר לפעילות הנמרצת יותר של הצד האיראני במערכת היחסים התרבותיים שבין איראן לסוריה, גם הגישה למקורות רשמיים בסוריה קשה יותר. נוסף על המקורות האלה, ספרה של פון מאלטזאהן מתבסס גם על שורה של עיתונים ואתרי אינטרנט (של ארגונים, מוסדות ואנשים פרטיים) בפרסית ובערבית. כאמור, עושר המקורות הזה תורם בהחלט לאיכותו של הספר, אם כי אפשר להניח כי ראיונות עם כמה אישים שהיו מעורבים בקשרים הדיפלומטיים בכלל,⁴ ובקשרים

3 פון מאלטזאהן (עמ' 12) עיוותה את שם הארגון הזה מעט בהחליפה את מיקומן של המילים 'פרהנג' ו'אתרבאטאטי'.

4 כמו עלי־אכבר מוחתשמי־פור, שהיה שגריר איראן בסוריה ובין מקימי ארגון חזבאללה בלבנון.

התרבותיים שבין איראן וסוריה בתקופות שונות בפרט,⁵ היו יכולים לתרום תרומה נוספת למחקר. כמו כן, יש להניח כי גם פשפוש בארכיונים הלאומיים של ארצות הברית ובריטניה היה מעלה בוודאי בידה של פון מאלטזאהן מידע נוסף, ממקור שלישי, בוודאי בעניין יחסי איראן וסוריה בתקופת פהלוי ובשנים הראשונות שלאחר כינון המשטר האסלאמי באיראן. מעניין לציין כי למרות שהותה בלבנון, ובמיוחד משום שחזבאללה הלבנוני הוא גורם חשוב במרקם היחסים האיראני-סורי, לא השכילה פון מאלטזאהן לעשות שימוש גם במקורות (פרסומים, ראיונות וכו') של חזבאללה (ואף של אמל).

בספר שורה של תצלומים המוסיפים ממד חזותי לתיאור הפעילות התרבותית של שתי המדינות זו בתחומה של זו, וכן יש בו כמה טבלאות ורשימות, כגון של שמות ראשי מרכז התרבות האיראני בדמשק (עמ' 102), רשימת המאמרים שהתפרסמו ברבעון 'התרבות האסלאמית' לפי נושאים (עמ' 104), מיפוי מתקני הוראת הפרסית ברחבי סוריה (עמ' 150), ורשימת המקומות הקדושים לשיעה בסוריה (עמ' 183). לצד כמה מפות, מסייעות הרשימות והטבלאות לקוראים להבין טוב יותר את היקפי הפעילות התרבותית של הרפובליקה האסלאמית של איראן בסוריה, פעילות משמעותית, מקיפה ורבה לאין ערוך בהשוואה לפעולתה של סוריה באיראן.

לסיכום, ספרה של פון מאלטזאהן הוא תרומה חשובה לא רק בהתמקדות בחקר היבטים חדשים ביחסי איראן-סוריה, אלא גם לחקר הדיפלומטיה והיחסים הבין-לאומיים. הספר מעמיק את הבנת השאלה מדוע איראן תומכת כל כך במשטר הסורי למרות הניגודים הבולטים בין שני המשטרים, ובכך תורם תרומה חשובה להבנת מדיניותה האזורית של איראן, עמדתה ומעורבותה במלחמת האזרחים בסוריה, אף שמלחמה זו אינה נידונה בספר.

סולי שאהוור

5 כמו עטא-אללה מהאג'ראני, שר התרבות וההכונה האסלאמית ברפובליקה האסלאמית בתקופת נשיאותו של ח'אתמי, השווה כבר כמה שנים בלונדון.